

Ι. Η ρητορική και η ανάλυση του σύγχρονου λόγου

Εισαγωγή

Πραγματεύομαι ένα όντως πολυδιάστατο θέμα —περί ρητορικής ο λόγος—, το οποίο εμπεριέχει αναμφισβήτητα ένα στίγμα (ως επί το πλείστον ηθικού περιεχομένου), προκαλώντας έτσι σε πολλούς αμφίρροπες τοποθετήσεις και επιφυλάξεις σχετικά με τον ρόλο που παίζει η ρητορική στη σύγχρονη κοινωνία. Θεωρώντας τον ρητορικό λόγο ως ένα από τα δεσπόζοντα *όργανα*¹ της επικοινωνιακής πράξης, θα επιχειρήσω να διαφωτίσω τη σημερινή κατάσταση της πολύπαθης ρητορικής. Επιπλέον, θα επιχειρήσω να διασαφηνίσω τις λειτουργίες της τρέχουσας ρητορικής, απομονώνοντας τα επίμαχα σημεία τριβής που έχουν δημιουργήσει αρκετές, αδικαιολόγητες, κατά τη γνώμη μου, παρεξηγήσεις στο κοινό γενικότερα και στον επιστημονικό χώρο ειδικότερα. Τούτο, κατ' ανάγκην, προϋποθέτει την καθιέρωση μιας στοιχειώδους παιδείας για τα θεωρητικά και πρακτικά συστατικά της ρητορικής. Φιλοδοξεί, συνεπώς, το παρόν εγχείρημα να αναζωπυρώσει το ενδιαφέρον για τη ρητορική ως ένα εργαλείο διεισδυτικής ανάλυσης του σύγχρονου λόγου. Μολονότι φαίνεται να είναι το υπόβαθρο της γλωσσολογικής πραγματολογίας ή της ανάλυσης του συνεχούς λόγου (discourse analysis), πολλοί γλωσσολόγοι και φιλόλογοι το αγνοούν παντελώς. Παρά το

1. Χρησιμοποιώ τη λέξη *όργανον* σύμφωνα με την ταξινόμια του Αριστοτέλη [*Μετά τα φυσικά*, Aristotle, *Metaphysics*, Books I-IX (Loeb Classical Library No. 271), Harvard U.P., 1933, 6.1. 1025b 25], ο οποίος διαιρεί τη διανοητική δραστηριότητα σε (1) θεωρητικές επιστήμες, (2) πρακτικές τέχνες, (3) παραγωγικές τέχνες και (4) μεθόδους ή εργαλεία (π.χ. όργανα). Για την επικοινωνιακή πράξη υπάρχει μια αξιοσημείωτη διερεύνηση του Jürgen Habermas στο βιβλίο του *The Theory of Communicative Action, Volume One*, μετ. Thomas McCarthy, Boston: Beacon Press, 1984. Ο Habermas τονίζει ότι κάθε εκφώνηση μιας λεκτικής πράξης έχει ως τελεολογικό σκοπό να κατορθώσει μια συγκεκριμένη πράξη που βασίζεται σ' ευνόητους λόγους (σσ. 17-18).

γεγονός ότι η ρητορική αναπτύχθηκε σε κυρίαρχη απασχόληση στην αρχαία Ελλάδα (π.χ. είδη *συμβουλευτικών* – *δικανικών* – *ἐπιδεικτικών*),² παρατηρείται ότι είναι κάτι το εντελώς άγνωστο ως επιστημονικό/διαλεκτικό εργαλείο γλωσσικής ανάλυσης στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα.

Ως ένδοξος κλάδος του λόγου με 2.500 χρόνια πλούσιας διανοητικής συγχομιδής (πρβ. Αθήνα, Ρώμη, Μεσαίωνα, Αναγέννηση, Διαφωτισμό, 20^ο αιώνα),³ η ρητορική σήμερα θεωρείται δυστυχώς ως ένα αλλόκοτο ή απατηλό φαινόμενο με συνέπεια να βρίσκεται εξ ορισμού σε δυσμένεια. Συνήθως συγχέεται η παραδοσιακή έννοια της ρητορικής με τη στερεότυπη αναπαράσταση της αγοραίας *ρητορείας*. Και τούτο συμβαίνει γιατί συχνά κατηγορείται ως παραπλάνηση που εγγίζει το όριο της στυγνής εκμετάλλευσης από τον οποιονδήποτε επίδοξο εξουσιαστή του λόγου (πρβ. πολιτικό, δημοσιογραφικό, εμπορικό, διαφημιστικό, διαπροσωπικό λόγο κ.τ.λ.). Κατά συνέπεια, η προκλητική επίδειξη της «δεινότητας» του κάθε επονομαζόμενου λογοκόπου σαφώς δικαιολογεί την αποστροφή που μπορεί να δείχνει κανείς για τη ρητορεία. Φαίνεται ότι είναι παγιωμένη η αντίληψη του αποδέκτη σχετικά με τη ρητορεία, αφού συνήθως εντοπίζεται να ολισθαίνει σε μια γλωσσική συμπεριφορά που είναι παράλληλα επιτηδευμένη και ονειδιστική. Μάλιστα, θα λέγαμε ότι φαίνεται εκ των πραγμάτων να σχετίζεται καθαρά με ιδιοτελείς σκοπιμότητες. Σίγουρα, τη διαίσθηση που έχει κανείς για το ενδεικτικό κίνητρο του κάθε σύγχρονου λογοκόπου την αναγνωρίζει ορθά ως χαρακτηριστικό της «πάλαι ποτέ» ρητορικής πλάνης. Ωστόσο, πρέπει να υπογραμμίσω ότι αυτή η διαπίστωση δεν είναι κάτι το καινούριο όταν η ρητορική πλάνη εμφανίζεται και ύστερα ανιχνεύεται στον χώρο των ποικιλόμορφων πτυχών της επικοινωνιακής πράξης.

Η ρητορική στην αρχαιότητα

1. Σωκράτης και Πλάτων

Αναφορικά με τη ρητορική πλάνη στιγμάτιζε, λόγου χάρη, ο Πλάτων στον διάλογο του *Γοργίας* την απροκάλυπτη παρόρμηση με την οποία ο ρήτορας συ-

2. Τα τρία είδη της ρητορικής όπως τα ορίζει ο Αριστοτέλης (*Ρητορική Α'*, I.3.1, 1358^a).

3. Σημαντικά βιβλία που πραγματεύονται την ιστορία της ρητορικής είναι τα εξής: George A. Kennedy, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1980· Brian Vickers, *In Defence of Rhetoric*, Oxford: Clarendon Press, 1988· James L. Golden, et al., *The Rhetoric of Western Thought*, 4^η έκδ., Dubuque: Kendall/Hunt Publishing Co., 1984· Renato Barilli, *Rhetoric*, μετ. Guiliana Menozzi, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989.

νειδητά κακομεταχειρίζεται τον λόγο με αποκλειστικό σκοπό να «κολακεύσει» τον άλλον (*μόριον κολακειάς*, 466a).⁴ Έτσι καταλήγει ο Σωκράτης, στον ίδιο διάλογο, να θεωρεί τη ρητορική ως μια διαστροφή με την οποία αποφεύγει επιμελώς την αναζήτηση της «αλήθειας». Για τον Σωκράτη η ρητορική είναι απλώς μια *έμπειρία* (τη χρησιμοποιεί τη λέξη περιφρονητικά) γιατί δεν βασίζεται σε μια ορθολογική αρχή (π.χ. *λόγος*), και συνεπώς δεν μπορεί να έχει το ιδιαίτερο status ως *τέχνη*.⁵ Φυσικά, ο Σωκράτης αποσκοπούσε στο να υποβαθμίσει τη ρητορική σε αντιδιαστολή με τη διαλεκτική.⁶

Παρ' όλη την κακεντρέχεια που έδειξε ο Σωκράτης (και ύστερα ο Πλάτων στους διαλόγους του) στις καθημερινές εκφάνσεις της ρητορικής, οι Αθηναίοι θεωρούσαν τυπικά τη μελέτη της ρητορικής ως μέθοδο της παιδείας και ουσιαστικά ως μια υπεύθυνη δράση των πολιτών.⁷ Μολαταύτα, ο Σωκράτης ανασκεύασε ελαφρώς την αρχική του στάση απέναντι στη ρητορική στον διάλογο *Φαίδρος*. Εκεί αναζητά την καλλιέργεια της σωστής μεθόδου του λόγου (π.χ.

4. Ο Σωκράτης λέει κι άλλα για την κολακεία (465b): «Στην ιατρική [...] έχει εισχωρήσει απατηλά η μαγειρική, υπό τη μορφή της κολακειάς», Πλάτων, *Γοργίας*, μετ. Ηλίας Βαβούρας, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2008. Ωστόσο, η ρητορική για τον Αριστοτέλη είναι αδιανόητο να είναι πανομοιότυπη με τη μαγειρική («η αντίστοιχη αρνητική επένεργεια της μαγειρικής», 465d), αλλά με τη διαλεκτική· ούτε ανάγεται στη σφαίρα της κολακειάς αλλά «είναι ένα μέρος της διαλεκτικής και της μοιάζει» (I.2.7, 1356a), Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, μετ. Δημήτριος Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2002. Βλ. William M.A. Grimaldi, *Aristotle, Rhetoric I: A Commentary*, New York: Fordham University Press, 1980, σ. 2.

5. Ο Σωκράτης θεωρεί την τέχνη ως κάτι περισσότερο από μια τάση να εκτελεί κανείς αποδοτικά. Συσχετίζει την τέχνη-γνώση με τη συστηματική διδασκαλία και παιδεία. Βλ. Terence Irwin, *Plato, Gorgias*, Oxford: Clarendon, 1979, σ. 111.

6. Ωστόσο, ο Γοργίας (452 e) ισχυρίζεται ότι η ρητορική συνίσταται στη δύναμη να πείσει όλο το κοινό σώμα, όπου οι πολίτες αποφασίζουν. Όπως σημειώνει ο Irwin (σ. 117) «πολλές σημαντικές αποφάσεις πάρθηκαν από τους πολίτες στην Αθήνα και η καυχησιολογία του Γοργία περί ρητορικής δεν είναι ανεδαφική, όταν η ρητορική περιλαμβάνει λειτουργίες που ενεργούν προς επηρεασμό». Λίγο παρακάτω (453a) ο Σωκράτης καταλαβαίνει τα εξής: «Τώρα μου φαίνεται, Γοργία, προσέγγισες ικανοποιητικά τον ορισμό της ρητορικής και τι είδους τέχνη θεωρείς πως είναι και, αν εγώ κατανόησα σωστά, ισχυρίζεσαι ότι η ρητορική είναι δημιουργός πειθούς».

7. Μια εξαιρετική προσέγγιση του θέματος παραμένει η μελέτη του Werner Jaeger για την παιδεία στην Αθήνα στο *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, 3 τόμ., μετ. Gilbert Highet, New York: Oxford University Press, 1945.

ψυχαγωγία⁸), όπου καταλήγει στην περιγραφή ενός ιδανικού ρήτορα-φιλοσόφου.⁹

2. Πλάτων εναντίον Σοφιστών

Η υποτίμηση της ρητορικής στους διαλόγους του Πλάτωνα είχε σκοπό να αμαυρώσει την επιστημολογία των Σοφιστών. Μια τέχνη που δίδασκαν οι Σοφιστές ήταν ασφαλώς η ρητορική, όπου μπόρεσαν να παρουσιάσουν την παιδαγωγική τους κοσμοθεωρία, βασισμένη στον σκεπτικισμό και στον σχετικισμό. Φυσικά, την κοσμοθεωρία αυτή την κατέκρινε ο Πλάτων με μια ανελέητη πολεμική, έτσι ώστε να δημιουργεί μια αρνητική εικόνα για τη διανοητική και την εκπαιδευτική συνεισφορά των Σοφιστών, που μόλις πρόσφατα έχει αποκατασταθεί. Ο Πλάτων δεν μπορούσε να δεχτεί τη σφαιρική αντίληψη του Πρωταγόρα σχετικά με τη διδασκαλία της ρητορικής: να μάθει, δηλαδή, ο μαθητής να αναπτύσσει εξίσου πειστικά επιχειρήματα και για τις δύο πλευρές ενός θέματος. Τούτη η παιδαγωγή αντιπροσωπεύει την άποψη που είχε ο Πρωταγόρας για την πραγματικότητα. Ο Guthrie σημειώνει για τη ρητορική διδασκαλία και την ουσία των λεγομένων του Πρωταγόρα τα εξής:

«Δεν ήταν λοιπόν καθόλου περίεργο που μπόρεσε να διαδώσει την πίστη ότι η αλήθεια ήταν σχετική και κανείς δεν γνώριζε τίποτε με βεβαιότητα. Η αλήθεια ήταν σχετική με το άτομο και προσωρινή, όχι γενική και αιώνια· γιατί η αλήθεια για τον άνθρωπο ήταν απλώς αυτό, για το οποίο μπορούσε να πειστεί, και ήταν δυνατό να πειστεί ο καθένας ότι το μαύρο είναι άσπρο. Μπορεί να υπάρξει πίστη, ποτέ όμως γνώση».¹⁰

8. Βλέπε *Φαίδρος*, 261a: «Άραγε η ρητορική, στο σύνολό της, δεν είναι μια τέχνη της αγωγής της ψυχής διαμέσου των λόγων» και 271d: «Αφού η δύναμη του λόγου συμβαίνει να οδηγεί την ψυχή, να ψυχαγωγεί, εκείνος που πρόκειται να γίνει ρήτορας χρειάζεται να ξέρει πόσα είδη έχει η ψυχή», Πλάτων, *Φαίδρος*, μετ. Παναγιώτης Δόικος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2001.

9. Ο Σωκράτης επισημαίνει ορθά (για τον ρητορικό λόγο) όταν αναζητά τη βοήθεια αυτών των επιχειρημάτων που θα αποδείξουν στον Φαίδρο ότι: «Όλες οι μεγάλες τέχνες έχουν ανάγκη από την εκτενή συζήτηση και από τις ανώτερες θεωρίες σχετικά με τη φύση· γιατί μέσα από αυτά τα γνωρίσματα φαίνεται ότι προέρχονται η υψηλή σκέψη και η τελειότητα των ενεργειών σε όλους τους τομείς» (269e). Πρωτύτερα σημείωσε ότι: «Λοιπόν, πρέπει να εξετάσουμε το θέμα που μόλις βάλαμε, δηλαδή πώς εκφέρεται και γράφεται καλά ο λόγος, και πώς όχι» (259e). Μια παρόμοια άποψη βρίσκεται στο σχόλιο του Ισοκράτη, όπου λέει ότι η δύναμη του λόγου βασίζεται στη μελέτη της φιλοσοφίας (*Περί Αντιδόσεως*, 48).

10. Βλ. W.K.C. Guthrie, *Οι σοφιστές*, μετ. Δαμιανός Τσεκουράκης, Β' έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991, σ. 74.

Ο Πλάτων εντούτοις καταδίκασε αυτή τη θέση, επειδή βασιζόταν εξολοκλήρου στη *δόξα*. Σύμφωνα με τη διαλεκτική του Πλάτωνα, μόνο η *έπιστήμη* μπορούσε να οδηγή τον άνθρωπο στην αλήθεια. Αντίθετα, ο Γοργίας υποστήριζε ότι η απόλυτη και αμετάβλητη γνώση ήταν αδύνατη κι ότι η αλήθεια κατορθώνεται με τη συναίνεση. Με άλλα λόγια, η αλήθεια είναι ζήτημα συλλογικής γνώμης, που αποκτάται μέσω της πειστικής επιχειρηματολογίας.

3. Ισοκράτης

Ο άλλος φημισμένος στοχαστής εκείνης της εποχής και τότε αντίπαλος του Πλάτωνα, ο Ισοκράτης, αποκαλούσε κι αυτός τη ρητορική *πειθούς δημιουργόν* και πίστευε ότι η κατάλληλη χρήση της γλώσσας ήταν η πιο ουσιώδης ένδειξη της ορθής σκέψης («Γιατί θεωρούμε το να μιλάει κάποιος όπως πρέπει ως την πιο σίγουρη απόδειξη της σωστής σκέψης, και ο λόγος ο αληθινός, δίκαιος και νόμιμος αποτελεί την εικόνα της αγαθής και τίμιας ψυχής», *Περί Αντιδόσεως*, 255).¹¹ Αν και ο Ισοκράτης καλλιέργησε τη μορφή του επιδεικτικού λόγου με ένα πολύ έντεχνο ύφος, τούτη η επικρατέστερή του απασχόληση είχε σκοπό να προβάλλει ένα όραμα που αναζητούσε να εδραιώσει τις πολιτισμικές αρχές των Ελλήνων πανεθνικά.

4. Αριστοτέλης

Η στοιχειώδης προσέγγιση των αρχαίων διανοητών, όπως του Πλάτωνα και του Ισοκράτη, προς τη συγκρότηση του ρητορικού λόγου ταυτιζόταν και ευθυγραμμίζονταν με μια επίμονη φροντίδα για την ηθική εκτίμηση του φαινομένου, είτε θετικά είτε αρνητικά (πρβ. την έννοια του Πλάτωνα για την *επιστήμη* και την *παιδεία* και την έννοια του Ισοκράτη για τη *φιλοσοφική παιδεία*). Ωστόσο, κυκλοφορούσε εκείνη την εποχή, κατά τον Αριστοτέλη, μια ευρύτερη και επιφανειακή αποτύπωση της ρητορικής τεχνικής (κυρίως του δικανικού λόγου) σε διάφορα εγχειρίδια, που δυστυχώς έχουν χαθεί. Η συγκεκριμένη προσήλωση του Αριστοτέλη (I.1.3-7, 1354a) σε εκείνα τα εγχειρίδια της εποχής του αφορούσε την επανεξέταση του όλου θέματος περί ρητορικής, γιατί τα εν λόγω εγχειρίδια δεν αναφέρονταν καν στην ανάπτυξη της (ορθο)λογικής επιχειρηματολογίας. Η διευρυμένη αυτή ενασχόλησή του ήταν το έναυσμα για μια πιο εμπειριστατωμένη περιγραφή της ρητορικής τέχνης ως πολιτικοκοινωνικού φαινομένου, που ήταν ασύγκριτη σε σύλληψη και, ομολογουμένως, πα-

11. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο Jaeger έχει δίκαιο περιγράφοντας το ιδανικό της παιδείας του Ισοκράτη, όπου ο λόγος ήταν η ένωση της ομιλίας και της ορθής σκέψης (*Paideia*, τόμ. 3, σ. 79).

ραμένει ως τις μέρες μας εξίσου ευεργετική. Εξάλλου, το έργο του Αριστοτέλη *Τέχνη Ρητορική* αντανακλά κατά κάποιον τρόπο τα προγενέστερα ρητορικά εγχειρίδια, αφού οι Έλληνες είχαν τη γνώμη ότι οι άνθρωποι, όταν χρησιμοποιούν τη γλώσσα αναμεταξύ τους, χρειάζονται τη ρητορική. Αυτή ήταν η *τέχνη*, η οποία ασχολούνταν με τη δομή της γλώσσας ως μέσου της εύστοχης επικοινωνίας. Το κεντρικό βάρος του προβληματισμού της ρητορικής μελέτης, όπως το συλλαμβάνει ο Αριστοτέλης, έγκειται στο ότι ο ανθρώπινος λόγος, που εκπέμπει σημαντικά μηνύματα, είναι μια δομημένη γλώσσα —ένα οργανικό σύνολο—, η οποία απεικονίζει αποτελεσματικά την πραγματικότητα. Είναι προφανές ότι ο Αριστοτέλης προσδοκούσε να ξεπεράσει τις απλοϊκές και τις τυποποιημένες συμβουλές των λογογράφων και να συμφιλιώσει, όσο ήταν δυνατόν, τη ρητορική με τη φιλοσοφία.¹²

Την οργάνωση του γλωσσικού συστήματος (όσον αφορά τη ρητορική διάτυπωση) την πραγματεύεται ο Αριστοτέλης διακρίνοντας τα επιμέρους επίπεδα του ρητορικού λόγου. Και ποια ήταν αυτά τα επίπεδα; Πρώτα-πρώτα η ρητορική, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αποτελείται από ένα τριαδικό σχήμα καθορισμένης λειτουργίας, που συνενώνει το περιεχόμενο της επικοινωνίας με μιαν ανάλογη συμβατική ανάπτυξη: ήτοι, *ήθος*, *λόγος*, *πάθος*.¹³ Τούτο σημαίνει ότι ο ρήτορας οφείλει ενσυνείδητα να προβάλει έναν αρεστό χαρακτήρα (*ήθος*¹⁴), να συνθέσει μια συγκροτημένη και πειστική ομιλία (*λόγος*) και να αναγνωρίσει σε βάθος τα συναισθήματα των ανθρώπων (*πάθος*) με την προϋπόθεση να τους συγκινήσει —κατά κανόνα με ορθό τρόπο— ως ακροατήριο, όταν εκείνος απευθύνει τον λόγο.

12. Έτσι, λ.χ., αρχίζει το εγχειρίδιό του (1354a): «Η ρητορική είναι σε αναλογική θέση με τη διαλεκτική». Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η διαλεκτική σχετίζεται με τα *Αναλυτικά* του, αφού εκεί αναλύονται οι συλλογισμοί [*«λογικούς συλλογισμούς»* (1355a 13-14)] ως επιστημονική απόδειξη. Όπως σημειώνει ο Grimaldi (Commentary, σ. 22) η *διαλεκτική* πρέπει να εκληφθεί ως μια περιεκτική έννοια.

13. Ορίζοντας τη ρητορική ως μια ικανότητα σε κάθε υπόθεση να ανακαλύψει κανείς τα μέσα της πειθούς, ο Αριστοτέλης λέει ότι υπάρχουν δύο μέσα των *πίστεων*: *ἄτεχνος πίστις* και *ἐντεχνος πίστις* (1.2.2). Το τριαδικό σχήμα ανήκει στον χώρο των *ἐντεχνων πίστεων*.

14. Όταν ένας ομιλητής φαίνεται να είναι ένας καλός άνθρωπος, τότε το ακροατήριο, κατά πάσα πιθανότητα, θα πιστέψει αυτό που θα πει. Ο Αριστοτέλης αποδίδει την έννοια αυτού του πειστικού χαρακτήρα με τις εξής ιδιότητες: *φρόνησις*, *ἀρετή* και *εὖνοια* (II.1 1378a 8-9). Βλ. το άρθρο του William W. Fortenbaugh, “Aristotle on Persuasion Through Character”, *Rhetorica*, τόμ. X, no. 3 (Summer 1992), σσ. 207-244, για μια εκτενή ανάλυση της έννοιας του ήθους στον Αριστοτέλη.

Το τριαδικό σχήμα, λοιπόν, συμπεριλαμβάνει λειτουργικές υποδιαιρέσεις ως μικροσύνολα της αποτελεσματικής εκφοράς του λόγου. Προσδιορίζεται το αντικείμενο της ρητορικής σε μια διεύρυνση του λόγου που κατευθύνεται στην επεξεργασία της επιχειρηματολογικής *αποδείξεως* (I.1.11), η οποία βασίζεται στις *πίστεις*.¹⁵ Τα εργαλεία της λογικής στην οργάνωση και παρουσίαση ενός επιχειρήματος θεωρούνται ως παράλληλες συνιστώσες και στη ρητορική και στη διαλεκτική. Επισημαίνει ο Αριστοτέλης ότι τούτος ο παραλληλισμός (που σαφώς φανερώνει την καινοτομία του) θέλει τη ρητορική να είναι μια γενική μέθοδος για τη διαλεκτική ανάπτυξη, αποβλέποντας ειδικά σε ένα ευρύτερο ακροατήριο με τη χρήση της επαγωγής και της συναγωγής.¹⁶

Θα αναφερθώ με συντομία στα κυριότερα μικροσύνολα που χαρακτηρίζουν την ιδιότητα της ρητορικής σύνθεσης. Η συγκεκριμένη απόπειρα του ρήτορα δεν θα αποτελεί παρά αφορμή που θα επιτρέπει την επεξεργασία των ιδιοτήτων του ρητορικού λόγου. Έτσι, η βασικότερη απόπειρα της επιχειρηματολογίας αποτελείται από μια μεθοδική διάρθρωση του λόγου, που οδηγεί προς την *πιθανότητα*.¹⁷ Βλέπουμε ένα κωδικοποιημένο δίκτυο σηματοδοτήσεων, οι οποίες αρθρώνονται σύμφωνα με μια ενδογενή πρακτική, που εδράζεται στη συλλογική αντίληψη και μνήμη των ρητόρων. Δηλαδή, ο ρήτορας ανατρέχει σε έναν θησαυρό γνώσεων που έχει αποθηκεύσει (με βάση τη ρητορική του παιδεία και εμπειρία), ώστε να αποδώσει αποτελεσματικότερα τον λόγο του. Κατ' αυτό τον τρόπο αντλεί τα εξής συστατικά στοιχεία από το δίκτυο: *παραδείγματα* (II 20), *γνώμας* (II 21), *ενθυμήματα* (II 23-24), *τόπους* (II 18-19) κ.τ.λ. Τούτα τα στοιχεία ενσωματώνονται σε μια καθορισμένη διαδικασία επι-

15. 1356a: «Ο ρητορικός λόγος λειτουργεί πειστικά με τρεις τρόπους». «Διὰ τοῦ λόγου» ὅπως σχολιάζει ο Grimaldi (σ. 37) σημαίνει λόγος (discourse), γλώσσα (language). Επίσης σημειώνει ότι ο *λόγος* ως μέρος της τρίτης μορφής της *πίστεως* θα σήμαινε την εξήγηση του θέματος (subject matter), μια εξήγηση που σαν το *ἦθος* και το *πάθος* πρέπει να είναι ένα δεδομένο στη γλωσσική εκφορά. Το κάθε είδος, λέει, κατασκευάζεται μέσω του λόγου και το κάθε είδος προσδιορίζεται ξεχωριστά.

16. 1356a: «Για την πειθώ [...] που πετυχαίνεται μέσω της απόδειξης, πραγματικής ή φαινομενικής: ὅπως στη διαλεκτική υπάρχει η επαγωγή, ο (πραγματικός) συλλογισμός και ο φαινομενικός συλλογισμός, ακριβώς έτσι έχει το πράγμα και στη ρητορική: το παράδειγμα είναι επαγωγή, το ενθύμημα συλλογισμός».

17. 1355b: «Ας δεχτούμε λοιπόν ότι η ρητορική είναι η ικανότητα να βρίσκουμε στην κάθε επιμέρους περίπτωση τα στοιχεία που μπορούν να πείσουν». Η *δύναμις* πηγάζει από τον ρήτορα που έχει μάθει τέλεια τους κανόνες και αρχές της *τέχνης*. Επομένως, ὅποιος έχει τη δύναμη μπορεί να ξερευνά το θέμα και να αντιληφτεί το *ένδεχόμενον πιθανόν*, που θα παρακινήσει τον ακροατή προς μια ορθολογική αποδοχή.

κοινωνίας, που επιτρέπει στο ακροατήριο να συναγάγει τα νοήματα του ρήτορα. Τελικά, από τη στιγμή που υπάρχει μια ρητορική μεταβίβαση (π.χ. συμβουλευτική ή δικανική ή επιδεικτική), τότε ισχύει εξολοκλήρου το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα: η *πειθώ*.

Σημερινά κοινά προβλήματα με τους αρχαίους

Δεν έχω σκοπό να επεκταθώ περαιτέρω σε μια λεπτομερή επισκόπηση των αρχαίων θεωρητικών της ρητορικής. Απλούστατα, η σύντομη αναφορά στους αρχαίους ήταν απαραίτητη γιατί πρόκειται για μια πρώτη παρουσίαση καρποφόρας απασχόλησης με το ρητορικό φαινόμενο. Η ποικιλία των στοιχείων και των προβλημάτων που αντιλήφθηκαν, και πάνω στα οποία σχολίασαν οι αρχαίοι (προπαντός ο Αριστοτέλης), μας προτρέπουν ως εκ τούτου να αναγνωρίσουμε ότι αυτά τα (παρόμοια) στοιχεία και προβλήματα συνυπάρχουν θεμελιακά στη σημερινή πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, διαπιστώνουμε ότι τα ρητορικά προβλήματα της επικοινωνίας έχουν παραμείνει σχεδόν αναλλοίωτα εδώ και 2.500 χρόνια. Εντούτοις, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι οι παράμετροι της σύγχρονης επικοινωνίας έχουν διαφοροποιηθεί σημαντικά σε σχέση, λόγου χάρη, με την αρχαία Αθήνα. Ένα χτυπητό παράδειγμα διαφοροποίησης είναι ασφαλώς η πανταχού παρουσία της διαφήμισης. Εμμένοντας πάντα στο πλαίσιο της πειθούς, οι διαφημιστές ωστόσο χρησιμοποιούν μεθόδους που αναπέμπουν στην αριστοτελική διατύπωση: *τό ένδεχόμενον πιθανόν*, έτσι ώστε να παρακινήσουν τους καταναλωτές να αγοράσουν προϊόντα (βλ. το παρακάτω κεφάλαιο *Ρητορική και Διαφήμιση*).

Σε τι αντιστοιχεί όμως η συνύπαρξη ρητορικών εκφάνσεων ανάμεσα στους αρχαίους και στους σύγχρονους; Διακρίνεται εκ πρώτης όψεως μια ομοιόμορφη τοποθέτηση και ανάπτυξη λεκτικών πράξεων, που διαμορφώνουν συμβολοποιήσεις σχετικά με τις ανθρώπινες δράσεις: πολιτικές, κοινωνικές, νομικές κ.τ.λ. Δεν είναι τυχαίο που σήμερα εκπονούνται, λίγο-πολύ σε παρεμφερείς περιπτώσεις με ό,τι συνέβη στην αρχαία δημοκρατία, λεκτικές πράξεις διαφόρων ειδών, όπως η πολιτική συζήτηση γύρω από τη λήψη των αποφάσεων ή των νομοθετήσεων (*συμβουλευτικών*), νομικές υποθέσεις (*δικανικών*), επαινετικά (και μη) λόγια ή εγκώμια (*επιδεικτικών*) κ.τ.λ. Διακρίνουμε, επίσης, μια γενικότερη εμβέλεια λεκτικών πράξεων, που απαρτίζονται από τα ρητορικά συστατικά σε ό,τι αφορά την πολιτική και την ιδεολογική άμιλλα μέσω της λογομαχίας. Πέραν τούτου, όμοιοι αντικειμενικοί όροι ζωής έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία όμοιων λεκτικών πράξεων, που επισφραγίζουν μια αισθητή διαχρονικότητα.

Ο ρόλος της ρητορικής σήμερα

Τι ρόλο μπορεί να παίξει η ρητορική σήμερα; Στην αναζήτηση ενός προσδιορισμού του ρόλου, μπορούμε να προβάλουμε την εξής κατάσταση πραγμάτων: Είναι πασίγνωστη η αλματώδης εξέλιξη στα μέσα μαζικής επικοινωνίας παγκοσμίως, όπου μας έχει δημιουργήσει μια δοκιμασία όντως κρίσιμη και δυσχερή, όταν εκούσια ή ακούσια αναγκάζομαστε να ανταλλάξουμε απόψεις δημοσίως, όχι μόνο με άτομα της χώρας μας, αλλά προπάντων με άτομα των ξένων χωρών.¹⁸ Έτσι, επιβάλλεται, για λόγους διατήρησης της ευημερίας μας, να μάθουμε να κερδίζουμε την εύνοια των άλλων. Επίσης, να μάθουμε πώς να εκφράζουμε τις σκέψεις και τις επιθυμίες μας, πώς να μετριάζουμε τους φόβους των άλλων και εντέλει πώς να συμφιλιώνουμε τις διαφορές μας. Η ρητορική ασφαλώς μπορεί να βοηθήσει εδώ. Όπως λέει ο Corbett:

«Κι αν έχουμε να αντιμετωπίσουμε τη δημαγωγία, την προπαγάνδα και την πλύση εγκεφάλου, ένα ισχυρό επιχείρημα για την εντατική μελέτη της ρητορικής είναι ότι οι σύγχρονοι πολίτες μπορούν να προστατέψουν τους εαυτούς τους, γνωρίζοντας έτσι τις δόλιες μορφές της πειθούς».¹⁹

Εξάλλου, η ρητορική μπορεί να ακονίσει τις διανοητικές μας ικανότητες γιατί οι κυρίαρχες αρετές της παρέχουν τη δυνατότητα για εμπέδωση της συστηματικής επεξεργασίας ως προς τη συλλογή, τη διευθέτηση και την τελική έκφραση των στοιχείων που θα διαμορφώσουν πιο αποτελεσματικά τις σκέψεις μας. Συνεπώς, μπορεί (π.χ. στη μέση και ανώτατη εκπαίδευση) να συμβάλει σε μια προπαιδευτική διαδικασία της τόσο αναγκαίας ανάπτυξης της διαλεκτικής συζήτησης, και κυριότερα σε ό,τι αφορά την καθοδήγηση προς έναν εναργή τρόπο συγγραφής των δοκιμίων.

Πάντως, μπορούμε σε τούτο το σημείο να οριοθετήσουμε με συντομία τις διαβαθμίσεις των ειδολογικών παραμέτρων της ρητορικής, που παγιώνουν τη διεισδυτική ανάλυση του σύγχρονου λόγου. Η γνώμη μου είναι ότι η ρητορική ως «επιστήμη» αντιπροσωπεύει μια επαρκή μέθοδο ως αφετηρία προς μια ολιστική περιγραφή της επικοινωνιακής πράξης. Επιπροσθέτως, η ρητορική περιέχει μια λειτουργικότητα που έχει τα εξής χαρακτηριστικά γνωρίσματα:

18. Δες πώς αγωνιζόμαστε ως χώρα να πείσουμε τους εταίρους μας στην ΕΕ για την ιδιαιτερότητά μας όχι μόνο για την οικονομική μας κατάσταση, αλλά προπάντων για την πολιτισμική μας ιδιосυγκρασία!

19. Edward P.J. Corbett, *Classical Rhetoric for the Modern Student*, 3^η έκδ., New York: Oxford University Press, 1990, σ. 30.

- (1) διακρίνεται όχι μόνο για την επιδέξια επιτέλεση του λόγου (δηλ. *το ευ λέγειν*), αλλά για την ικανότητα να δημιουργήσει δομικά αυτόν τον λόγο (κάτι που αγνοήθηκε για αιώνες)·
- (2) η ρητορική αποτελεί την ολική λειτουργική διάσταση του ανθρώπινου λόγου, επειδή συνίσταται από μια συγκροτημένη δομή από κοινούς τόπους, επιχειρήματα και σχήματα λόγου·
- (3) και τελικά, η ρητορική οδηγεί νομοτελειακά προς τη λογομαχία γιατί το σύστημα που μελετάει —ακόμη και την ίδια τη ρητορική!— μπορεί ουσιαστικά να θέτει σε αμφισβήτηση κάθε ιδεολογία.²⁰

Στη σημερινή γκάμα της ρητορικής μελέτης τούτη η μέθοδος νομιμοποιείται με τις εξής δοκιμασμένες προσεγγίσεις:

- (α) Η βασική παιδεία στον Μεσαίωνα αποτελούνταν από το λεγόμενο Trivium: *Γραμματική – Ρητορική – Διαλεκτική*.²¹ Σήμερα τα δύο μέρη αυτής της τριάδας διακρίνονται υποδειγματικά στα πεδία της γλωσσολογίας και (για ειδικούς λόγους) της φιλοσοφίας της γλώσσας. Ωστόσο, ο συνδυασμός των δύο πεδίων, που εκδηλώνουν αυτόνομες πρακτικές, μπορεί κάλλιστα να πραγματοποιηθεί κάτω από μια ρητορική κατεύθυνση που να διευρύνει έναν ορίζοντα, όπου οι πρακτικές του λόγου συλλαμβάνονται ως πρακτικές ή / και μορφές αιτιότητας της γλωσσικής εξουσίας και της γλωσσικής εφαρμογής. Υπάρχει τελευταία μια αξιόλογη προσπάθεια να μελετηθούν σε βάθος οι διάφορες μορφές εξουσίας μέσω της γλώσσας από τον καινούριο κλάδο που ονομάζεται *critical discourse analysis*.²²
- (β) Η ρητορική ανέκαθεν ασχολούνταν με το πεδίο που λεγόταν *λέξις* ή *elocutio*, εστιάζοντας στα ιδιαίτερα λεξήματα που αποσκοπούν σε μια εμφατική διαμόρφωση σημάνσεων, όπως τα *ρητορικά σχήματα* (π.χ. πάρισον, ισόκωλον, αναφορά, πολύπτωτον, αναδίπλωσις κ.τ.λ.) ή τα *σχήματα λόγου* (π.χ. μεταφορά, μετωνυμία, συνεκδοχή, προσωποποίηση, υπερβολή, ειρωνεία κ.τ.λ.). Μια κατάρτιση στα σχήματα αποτελεί ισχυρή ικανότητα

20. Βλ. τη μελέτη του Paolo Valesio, *Novantiqua: Rhetorics as a Contemporary Theory*, Bloomington: Indiana University Press, 1980.

21. Βλ. την κλασική μελέτη του Ernst Robert Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, μετ. Willard R. Trask, Bolligen Series XXXVI, Princeton University Press, 1973.

22. Βλ. το ειδικό αφιέρωμα στο *Discourse & Society*, τόμ. 4, no. 2, 1993. Το άρθρο του Teun van Dijk, “Principles of Critical Discourse Analysis” (σσ. 249-281) είναι διαφωτιστικό για τη συγκεκριμένη προσέγγιση.

στο να επιφέρει ολοκληρωμένες ερμηνείες (τι, πώς, γιατί σημαίνουν αυτά καθαυτά ως καταλύτες της επικοινωνίας) σε ό,τι έχει σχέση με τις σημασιολογικές αποχρώσεις των λεξικών μονάδων.²³ Συμπληρώνω ότι εδώ (στην περιοχή που ονομάζεται *elocutio*) προκύπτει η σύζευξη μεταξύ ρητορικής και ποιητικής.²⁴ Σήμερα η υφολογία έχει συστηματοποιήσει επαρκώς τις συντεταγμένες που επιδεικνύουν το ύφος της γλωσσικής εκδήλωσης σε οποιοδήποτε κείμενο.²⁵

- (γ) Τις τελευταίες δεκαετίες στην Αμερική η ρητορική έχει εφαρμοστεί στη διδασκαλία των εκθέσεων. Ζητήματα όπως η ανάπτυξη ενός θέματος (*inventio*) ή η τακτοποίηση των ιδεών και των επιχειρημάτων (*dispositio*) θεωρούνται ως θεμελιώδης προϋπόθεση στην εκμάθηση της αποτελεσματικής γραφής (δες ό.π. τον Corbett, σσ. 32-379).
- (δ) Ίσως η πιο γόνιμη εφαρμογή της ρητορικής γίνεται στις σπουδές των ΜΜΕ.²⁶ Σ' αυτή τη γενική περιοχή της ρητορικής και της επικοινωνίας εξετάζονται θέματα όπως οι συμβολικές εκφάνσεις του πολιτικού λόγου, η επιχειρηματολογία ως κοινωνική γνώση, η επίδραση των τεχνολογικών μέσων στη διαμόρφωση της κοινωνικής συμπεριφοράς κ.τ.λ. Μια ενδιαφέρουσα περιοχή που εξετάζεται τελευταία είναι η ρητορική και η λαϊκή κουλτούρα μέσω των ΜΜΕ.²⁷

Το πενταδικό σχήμα του Kenneth Burke και η ρητορική

Θέλω σε τούτο το σημείο να επανέλθω στη διαχρονικότητα της ανθρώπινης δράσης σε σχέση με τη ρητορική. Αυτή η δράση έχει σκιαγραφηθεί υποδειγ-

23. Μια εμπειρισταωμένη μελέτη πάνω στα σχήματα με δομικές γλωσσολογικές καταβολές υπάρχει στο βιβλίο του Group μ, *Rhétorique Générale*, Librairie Larousse, 1970.

24. Βλ. τη μελέτη του Τσβετάν Τοντορόφ, *Ποιητική*, μετ. Αγγέλα Καστρινάκη, Αθήνα: Γνώση, 1989.

25. Η μελέτη του Geoffrey Leech, *A Linguistic Guide to English Poetry*, Longman, 1969 είναι μια άριστη εφαρμογή της ρητορικής παράδοσης σε σύγχρονα υφολογικά θέματα. Για τα ελληνικά δεδομένα δες τη μελέτη του Γ. Μπαμπινιώτη, *Γλωσσολογία και λογοτεχνία: από την τεχνική στην τέχνη του λόγου*, Αθήνα, 1984· και τις μελέτες του Χριστόφορου Χαράλαμπάκη, *Νεοελληνικός λόγος: Μελέτες για τη γλώσσα, τη λογοτεχνία και το ύφος*, Αθήνα: Νεφέλη, 1992.

26. Βλ. Kathleen Jamieson, *Eloquence in an Electronic Age: The Transformation of Political Speechmaking*, New York: Oxford University Press, 1988.

27. Βλ. Robert L. Root, Jr., *The Rhetorics of Popular Culture: Advertising, Advocacy, and Entertainment*, Greenwood Press, 1987· και Barry Brummett, *Rhetorical Dimensions of Popular Culture*, The University of Alabama Press, 1991.

ματικά από τον Kenneth Burke, που είναι κατά τη γνώμη πολλών ο σημαντικότερος θεωρητικός της Νέας Ρητορικής.²⁸ Ξεκινάει ο Burke να διαιρέσει σε ένα πενταδικό σχήμα τη σημαίνουσα δραστηριότητα που ενυπάρχει στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Αυτή τη δραστηριότητα την ονομάζει *συμβολική πράξη*. Όσον αφορά τη συμβολική πράξη ο Burke τη θεωρεί ως τον σημαντικότερο πυρήνα της κοινωνικής ζύμωσης γιατί εκδηλώνεται μέσω της γλώσσας, που είναι η καθαυτό πράξη του «ανθρώπου που λειτουργεί ως συμβολικό ζώο». Το πενταδικό σχήμα συνίσταται από (1) *scene* (σκηνή), (2) *act* (δράση), (3) *agent* (εκτελεστής/δρών), (4) *agency* (μέσον), (5) *purpose* (σκοπός).

Η αλληλεπίδραση που δημιουργείται ανάμεσα στα πέντε μέρη του σχήματος μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε πιο συνειρμικά την επικοινωνιακή πράξη. Τη θεμελιώδη ενότητα του σχήματος την επεξεργάζεται ο Burke βάσει της θεωρίας του, που ο ίδιος την αποκαλούσε *δραματισμό*. «Ο δραματισμός», γράφει ο Burke, «είναι η μελέτη των ανθρώπινων σχέσεων και κινήτρων διαμέσου μιας μεθοδικής έρευνας σε κύκλους και συμπλέγματα των όρων και των λειτουργιών των».²⁹ Εννοεί φυσικά το πενταδικό σχήμα με βάση την περιγραφή των γλωσσικών συμβολοποιήσεων/όρων.³⁰ Για τη ρητορική έλεγε: «Οποτεδήποτε υπάρχει πειθώ, υπάρχει ρητορική. Και οποτεδήποτε υπάρχει “σημασία” υπάρχει πειθώ».³¹

Εφαρμογή του πενταδικού σχήματος σε ανάλυση διαφήμισης

Προτείνω λοιπόν την εφαρμογή της θεωρίας του Burke πάνω σε ένα θέμα που ανάγεται στο πεδίο των mass media. Ως παράδειγμα της σύγκλισης του *δραματισμού* με την επικοινωνιακή πράξη μπορούμε να αναφέρουμε ένα συνηθισμένο γεγονός: την πολιτική διαφήμιση στην τηλεόραση. Στις εθνικές εκλογές της 10^{ης} Οκτωβρίου του 1993 το κοινό αντιμετώπιζε, ίσως για πρώτη φορά, μια ευρύτερη προβολή αρνητικών διαφημίσεων, προπάντων στα τηλεοπτικά κανάλια. Ωστόσο, όμως, μπορούμε να διακρίνουμε στο όλο φάσμα της τότε πολιτικής εκστρατείας ορισμένα πάγια μοτίβα επικοινωνιακής πράξης. Μπο-

28. Kenneth Burke, *A Grammar of Motives* και *A Rhetoric of Motives*, Berkeley: University of California Press, 1969.

29. “Dramatism,” *The International Encyclopedia of the Social Sciences*, David L. Sills (επιμ.), τόμ. 7, Macmillan Publishing Co., Inc., 1968, σσ. 445-451.

30. Οι «όροι» που ο Burke εννοεί εδώ είναι οι εξής: The Negative (Αρνηση), Hierarchy (Ιεραρχία), Guilt (Ενοχή), Mortification (Ταπείνωση), Victimage (Κατατρεγμός), Catharsis (Κάθαρσις), Redemption (Λύτρωση).

31. *A Rhetoric of Motives*, σ. 37.

ρούμε επίσης να περιγράψουμε τις οπτικές γωνίες της διαφημιστικής πράξης υπό το πρίσμα του πενταδικού σχήματος.

Αναπαριστάνεται ένα σποτ με ποικίλες μορφές και περιεχόμενα: δηλαδή, προσδιορίζεται η οποιαδήποτε διαφήμιση σε διαβαθμιζόμενα χαρακτηριστικά, με την οποία ο πομπός (πρβ. το συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα μαζί με τους διαφημιστές του) επεξεργάζεται το προτεινόμενο μήνυμα. Συγκεκριμένα, συμπαραευρίσκονται τα επιμέρους σχήματα που πλαισιώνουν το σποτ: υπάρχει κατ' αρχάς μια σύνθετη σκηνή. Έχω στον νου μου ένα σποτ του ΠαΣοΚ, που παρουσιάζει μια σκηνή παρμένη από προηγούμενη εκλογική εκστρατεία (Απρίλης του 1990), όπου βλέπουμε την εμφανή συλλογικότητα της ηγεσίας της Νέας Δημοκρατίας. Σε εκείνο το σποτ περπατάει ανέμελα στο ξέφατο η γνωστή ηγετική ομάδα της ΝΔ, αλλά με μια ιδιαίτερη αυτοπεποίθηση. Το προφανέστατο κίνητρο της τότε ΝΔ ήταν να κωδικοποιήσει ένα ρητορικό ήθος (ωστόσο, πρέπει να τονίσω, ως μια απεικόνιση³²) διευθετημένο με τρόπο, ώστε να έχει ως στόχο το εκλογικό σώμα, που προσδοκούσε να το πείσει ότι ήταν το κόμμα των «νέων ιδεών». Βλέποντας τη χαμογελαστή με αισιοδοξία ομάδα, συνειδητοποιούμε ότι είναι *εκτελεστές/δρώντες* (π.χ. σημαίνουντα πολιτικά πρόσωπα), που καταδεικνύουν μια εμφανή *δράση* (π.χ. συλλογική αυτοπεποίθηση, εμπνέοντας μια αίσθηση εμπιστοσύνης που εξυπακούεται). Το *μέσον* συμπεριλαμβάνει αφενός το σλόγκαν «Νέες Ιδέες» ως γλωσσική εκδήλωση, και αφετέρου προβάλλεται το μήνυμα ως απεικονισμένη αναπαράσταση σε φιλική διαφήμιση. Τελικά, ο σκοπός του όλου εγχειρήματος επιδέχεται τον κυριότερο ορισμό της ρητορικής σκοπιμότητας: δηλαδή, την πειθώ.

Όταν ένα κείμενο (ή στην προκειμένη περίπτωση το πολιτικό σποτ) ανακαλεί ένα άλλο συγκεκριμένο κείμενο, τότε έχουμε την αναφορά σε μια διαφορετική εκδοχή, που συνεπάγεται έναν ιδιαίτερο προσανατολισμό. Τούτος ο συνειρμός είναι γνωστός ως *διακειμενικότητα*. Έτσι, παρατηρούμε στο καινούριο σποτ του ΠαΣοΚ έναν μετασχηματισμό του αρχικού μηνύματος. Έχουν ανατραπεί ολωσδιόλου οι συντεταγμένες της αρχικής ρητορικής μεταβίβασης. Το ΠαΣοΚ αντιστρέφει τη συνεκτική στάση των *εκτελεστών/δρώντων* της ηγετικής ομάδας της ΝΔ δίχως να παραποιήσει τη *σκηνή*, που είναι ολόδια. Απλώς, τροποποιεί το *μέσον*, αντικαθιστώντας το με ένα άλλο σλόγκαν, που αντιπαραβάλλεται διακειμενικά στην εικόνα: «Η παράταξη της χρεοκοπίας» (δηλ. *Ταπείνωση*).

Επιμένοντας ιδιαίτερα στην αλληλοδιείσδυση των πενταδικών επιπέδων,

32. Για τη ρητορική της εικόνας δες τη μελέτη του Roland Barthes, “Rhétorique de l’ image,” *Communications*, 4, 1964.

μπορεί να διακρίνει κανείς τον εντοπισμό της εκάστοτε στρατηγικής (ως *δράσης* φυσικά) των πολιτικών κομμάτων. Η λέξη-κλειδί εδώ είναι σαφώς η «στρατηγική», όπου ενυπάρχει το στοιχείο το οποίο προσπαθώ να απομονώσω: η ρητορική διαδικασία ως δεσπόζουσα επικοινωνιακή πράξη. Οφείλω έτσι να σημειώσω ότι υπονομεύεται «στρατηγικά» το *ήθος* της ΝΔ μέσω του καινούριου σποτ (δηλ. *Ταπείνωση* και *Κατατρεγμός*), με αποτέλεσμα να προτρέψει τον αποδέκτη να αξιολογήσει την τότε κυβερνητική της πράξη. Άλλωστε, ο απώτερος σκοπός του ΠαΣοΚ ήταν να απαλλαγεί ο τόπος από την κυβερνητική εξουσία της ΝΔ (δηλ. *Αύτρωση*), αφού προσθέτει στο τέλος του σποτ μια κορωνίδα σαν τηλεγραφική σφραγίδα (ως εμφατικό ρητορικό σχήμα: π.χ. πολύπτωτον): «Επιτέλους. Τέλος» (δηλ. η επικείμενη *Κάθαρσις*).

Δραματιστικά, εντοπίζουμε στο σημείο αυτό τη σκόπιμη παρωδία της συμβολικής πράξης, αφού το σποτ αποβλέπει στο να εγκαθιδρύσει ένα διαφορετικό επίπεδο της πειθούς. Συνεπώς, λειτουργεί εντέλει ως μια καταστρατήγηση του αρχικού μηνύματος. Εδώ η αναζήτηση ενός μετασηματισμένου μηνύματος εμπλέκεται σε αλληλοσυγκρουόμενες ιδεολογικές ή ηγεμονικές τάσεις στην κονίστρα της ρητορικής διαπάλης.

Η πραγματολογία και η ρητορική

Είναι χρήσιμο να αντιπαραβάλω, από μια γενικότερη σκοπιά, τη διάχυτη καχυποψία για τη *ρητορεία* με τη ρητορική έννοια της πραγματολογίας. Κάπως διαφορετική είναι η περίπτωση αυτής που ονομάζω εδώ «ρητορική έννοια της πραγματολογίας». Έχει καθιερωθεί στη γλωσσολογία ότι η *σύνταξη* πραγματώνει τη δομή της πρότασης, η *σημασιολογία* το νόημα των λέξεων και η *πραγματολογία* τη χρήση της γλώσσας. Ίσως αντιληφθεί κανείς ευθύς εξαρχής ότι η χρήση της γλώσσας μας παραπέμπει στις διαχρονικές καταβολές του λόγου, που αναμφισβήτητα πηγάζουν από τη ρητορική παράδοση. Αυτή η αντιστοιχία βασιζόταν από την αρχή στην κανονιστική, παρά στην περιγραφική, προσοχή πάνω στη γλωσσική σύνθεση ως μοχλό της αλληλεπικοινωνίας. Ωστόσο, όπως υπογράμμισα παραπάνω, η άμεση σχέση με τη ρητορική παράδοση στη σημερινή μας κοινωνία αγνοείται εντελώς. Κατά συνέπεια, η έννοια της ρητορικής είναι επιρρεπής σε οποιαδήποτε δυσφήμιση, όταν αυτή σχετίζεται αποκλειστικά με τη «μαρκαρισμένη» χρήση της.

Το ηθικό πρόβλημα

Να που ο κύκλος γυρίζει και ξαναβρισκόμαστε στον χώρο της ηθικής αντιμετώπισης του φαινομένου. Προκύπτει εδώ σε πρώτο πλάνο αυτό που είχε πει ο

Αριστοτέλης (και που ο Γοργίας επίσης είχε θίξει [456-457]) όταν αναφερόταν στην ηθική περιπλοκή του θέματος, προβάλλοντας το αφοπλιστικό επιχείρημα για τη συγκεκριμένη χρήση του ρητορικού λόγου (1355b). Σύγκρινε τη ρητορική με ό,τι είχε σχέση με κάτι *το αγαθόν*. Μπορούμε να προβάλουμε το εξής παράδειγμα: Ας υποθέσουμε ότι ένας γιατρός κάνει σφάλμα στη διάγνωση του και η θεραπεία του αποτυγχάνει με αποτέλεσμα να πεθάνει ο ασθενής. Άρα, πρέπει να βγάλουμε ένα βεβιασμένο συμπέρασμα και να καταδικάσουμε την ιατρική ως κακή επιστήμη; Όχι βέβαια, θα υπονοούσε ο Αριστοτέλης. Έτσι μας προτρέπει να δούμε σε αντιπαράθεση και τη ρητορική: Δεν φταίει η τέχνη της ρητορικής ως *όργανον* της επικοινωνίας, αλλά ο δόλιος άνθρωπος που διαστρεβλώνει και κακομεταχειρίζεται τη ρητορική μόνο και μόνο για ευτελείς σκοπούς. Ο Düring συνοψίζει σφαιρικά τα λόγια του Αριστοτέλη: «Αν κάποιος υποστηρίζει —όπως ο Πλάτων— ότι η ρητορική τεχνική φέρνει πολλά κακά όταν χρησιμοποιείται ανέντιμα, λέει κάτι που ισχύει βέβαια για όλα τα καλά πράγματα».³³

Η δολιότητα της ρητορικής

Δεν χωράει καμία αμφιβολία ότι ο σύγχρονος άνθρωπος αντιμετωπίζει τη δολιότητα της ρητορείας με μια έκδηλη δυσφορία, αφού σαν αρνητικό στίγμα βρίσκεται στους αντίποδες της συμβατικής και καλοπροαίρετης υπόστασης της επικοινωνίας. Τις παρασπονδίες της ρητορείας —που τείνουν να ερεθίσουν το θυμικό, πάνω στο οποίο φαίνεται να υπονομεύεται η κοινωνική ισορροπία και συνοχή— τις αντιμετωπίζει λίγο-πολύ συγκεκριμένα ο σύγχρονος άνθρωπος, λόγω της καχυποψίας του.

Θέλω όμως να τονίσω ότι δεν πρέπει να μας κυριεύει συνεχώς η δυσμενής αντίληψη που λανθάνει στις εναλλαγές ή τις συναλλαγές μας με τον ρητορικό λόγο. Το κύρος μιας τέτοιας αντίληψης μπορεί ενδεχομένως να μας αποπροσανατολίσει από έναν πιο ορθά τοποθετημένο συλλογισμό. Είναι επίσης απαραίτητο να τονιστεί ότι υπάρχει περίπτωση εκ των πραγμάτων να εκλαμβάνουμε τον δόλιο ρητορικό λόγο για κάτι το εντελώς διαφορετικό και να πιστούμε στο δόκανό του. Επομένως, αν υπάρχει ένας άγρυπνος και εφοδιασμένος συλλογισμός, έτσι ώστε να μπορεί απρόσκοπτα να ελέγχει με ιδιαίτερη προσήλωση τα υστερόβουλα ιδεολογήματα (που εκφέρονται καταφανώς μέσω των παραπλανητικών αποφάνσεων), τότε θα φτάσουμε στο σημείο να εξασφαλίσουμε μιαν αυτοκυριαρχία στην κατανόηση των κάθε λογής επικοινωνιακών συμβάντων. Με άλλα λόγια, να είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε και να επι-

33. Ingemar Düring, *Ο Αριστοτέλης: παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, Α', μετ. Π. Κοτζιά-Παντέλη, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991, σ. 230.

σημάνουμε τα εμφανή (και αφανή) στοιχεία προέλευσης του «δόλιου λόγου». Συνεπώς, γνωρίζοντας ότι εκείνος ο μαρκαρισμένος λόγος φιλοδοξεί (με μια προσδοκώμενη επιβολή) να αντικαταστήσει την ορθολογική και την απροκατάληπτη (από ηθικής άποψης) επικοινωνία με την πλάνη, τότε θα πρέπει να έχουμε την κατάλληλη επίγνωση για να μην ενδίδουμε εύκολα.

Η αντιμετώπιση της εύσχημης επιχειρηματολογίας

Πουθενά ίσως δεν εκδηλώνεται εμφανέστερα η αντιπροσωπευτική διεξαγωγή ενός επικοινωνιακού πλέγματος από ό,τι στην πολιτική διαπάλη. Η καθημερινότητα διέπεται από την πρόσληψη και την αναπαραγωγή του πολιτικού λόγου, προπάντων μέσω του Τύπου και των ραδιοτηλεοπτικών καναλιών. Καθώς φαίνεται, προσηλώνεται το κοινό στο πλέγμα εκφραστικών κωδίκων, που είναι διαποτισμένο με ζητήματα και αποφάσεις μέσω των οποίων υπαγορεύονται οι κατευθυντήριες γραμμές της εκάστοτε πολιτικής βούλησης. Αναφέρομαι αντιστοίχως στον κυβερνητικό και στον αντιπολιτευτικό λόγο. Η συγκριτική ανάλυση των δύο αυτών τύπων του λόγου —ένας λόγος, π.χ., που αποδειχθεί τις πολιτικές διενέξεις και αντεγκλήσεις— μας παρέχει τη δυνατότητα να ανιχνεύσουμε τα ρητορικά σημεία, που ανακύπτουν από τον επιχειρηματολογικό ιστό, τον οποίο συνυφαίνουν τα πολιτικά κόμματα ως επικοινωνιακή πράξη της πειθούς. Ορισμένα έκδηλα, αλλά αρνητικά, σημεία μπορούν να καταγραφούν ως εξής: (1) το συγκεκριμένο επιχείρημα σε εσφαλμένη βάση (π.χ. *post hoc ergo propter hoc*,³⁴ *ad hominem*,³⁵ *ad populum*,³⁶ *non sequitur*,³⁷ *petitio principii*³⁸ κ.τ.λ.), (2) φορτισμένες λέξεις (*buzzwords*, *snarlwords*³⁹) που ανα-

34. «Μετά από αυτό, άρα εξαιτίας αυτού».

35. «Υβρεολόγιο κατά του χαρακτήρα του αντιπάλου».

36. «Απευθύνοντας έκκληση σε ένα πλήθος».

37. «Ισχυρισμός που δεν σχετίζεται με τα προηγούμενα συμφραζόμενα».

38. «Η πρόταση συλλογισμού και το συμπέρασμα είναι το ίδιο με διαφορετική διατύπωση, ή η πρόταση συλλογισμού χρειάζεται απόδειξη τόσο όσο το συμπέρασμα».

39. *Buzzwords* («λέξεις που βουίζουν») είναι λέξεις που σημαίνουν κάτι το νεφελώδες παρ'όλο που προκαλούν κάποιο ενθουσιασμό. Ωστόσο, προκαλούν κάποια θολούρα σχετικά με την πραγματικότητα, π.χ. «κάθαρση» (πρβ. «αποχοντοποίηση» και «υπόθεση Κοσκωτά»), «συμβόλαιο με το λαό», «ετεροχρονισμός», «αιθεροβάμονες», «συντηρητικός», «προοδευτικός» κ.τ.λ. Βλ. David S. Kaufer και Kathleen M. Carley, “Condensation Symbols: Their Variety and Rhetorical Function in Political Discourse”, *Philosophy and Rhetoric*, τόμ. 26, No. 3, 1993, σσ. 201-226. *Snarlwords* («λέξεις που γρυλίζουν») είναι λέξεις που χρησιμοποιούνται για να εκφράσει κανείς αισθήματα εχθρότητας,

παράγουν κοινωνικές διακρίσεις, (3) κλισέ που προάγουν κενές ιδέες και (4) γραφειοκρατικοί ευφημισμοί, που χρησιμοποιούνται για υπεκφυγή από ενοχλητικά ζητήματα ή ερωτήματα κ.τ.λ.⁴⁰

Η πραγματολογία

Ας επανέλθουμε τώρα στη σχέση ανάμεσα στη ρητορική και στην πραγματολογία. Η πραγματολογία μελετάει τους παράγοντες που διέπουν την επιλογή των γλωσσικών στοιχείων στο πεδίο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και ειδικά σε ό,τι αφορά τις επιδράσεις της επιλογής μας πάνω σε άλλους.⁴¹ Οι προσεγγίσεις των γλωσσολόγων στη μελέτη της χρήσης της γλώσσας (δηλ. πέρα από την αποκλειστική περιγραφή της πρότασης) ανάγονται σε μια προσεκτική εστίαση στο *καταστασιακό περιβάλλον* (situation of context), όταν ερμηνεύεται η γλώσσα. Δηλαδή το καταστασιακό περιβάλλον επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο μια σειρά προτάσεων αποδίδει πληροφόρηση. Η Φιλίππακη-Warburton σημειώνει τα εξής:

«Οι περιβαλλοντικοί παράγοντες που μπορούν να επιδράσουν στην ερμηνεία ενός εκφωνήματος είναι πολλοί και ποικίλοι. Ένας τέτοιος παράγοντας είναι η διαστρωμάτωση της κοινωνίας μέσα στην οποία λειτουργεί η γλώσσα. Ταξικές διαφορές και κοινωνικές σχέσεις των συνομιλούντων, ηλικία, φύλο κ.ά. επηρεάζουν, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο, την επιλογή λέξεων και γραμματικών δομών όπως και την ερμηνεία τους».⁴²

Αφού η πραγματολογία προσδιορίζεται από τη βασική χρήση της γλώσσας σε καταστασιακά περιβάλλοντα, έτσι αυτή ανήκει εξ αντικειμένου στη σφαίρα

επειδή έχουν αρνητικές συνδηλώσεις: π.χ. «φασίστας», «γύφτος», «κομμούνι», «λαϊκιστής», «μειοδότης», «γιέσμαν», «λαμόγιο» κ.τ.λ. Βλ. Geoffrey Leech, *Semantics*, 2^η έκδ., Penguin Books, 1980, σσ. 44-45. Επίσης η μελέτη του Dwight Bolinger, *Language, The Loaded Weapon: The Use and Abuse of Language Today*, Longman, 1984, περιγράφει πολλές πτυχές της παραποίησης των νοημάτων.

40. Βλ. τον *ευφημισμό* σχετικά με την «κινητικότητα» και τη «διαθεσιμότητα» που χρησιμοποιεί η κυβέρνηση Σαμαρά για την εργασιακή κατάσταση των δημοσίων υπαλλήλων.

41. Για την πραγματολογία δεξ την κλασική μελέτη του S.C. Levinson, *Pragmatics*, Cambridge University Press, 1983 και τη μελέτη του Geoffrey Leech, *Explorations in Semantics and Pragmatics*, John Benjamins, 1980 και συγκεκριμένα το πρώτο κεφάλαιο: “Grammar and Rhetoric within a Functional View of Language”, σσ. 9-29.

42. Ειρήνη Φιλίππακη-Warburton, *Εισαγωγή στη θεωρητική γλωσσολογία*, Αθήνα: Νεφέλη, 1992, σ. 272.

της γλωσσολογικής επιτέλεσης ή συμπεριφοράς (language performance), που οι θεωρητικοί γλωσσολόγοι θεωρούν ως πεδίο, το οποίο αφορά αποκλειστικά τη γραμματική δομή της πρότασης.

Η πραγματολογία, ωστόσο, δεν είναι ακόμη ένας επιστημονικός τομέας που έχει αδιάβλητη συνοχή. Υπάρχει μερική επικάλυψη από άλλους αναγνωρισμένους χώρους της γλωσσολογίας, όπως η σημασιολογία, η κοινωνιογλωσσολογία, η υφολογία, η ψυχολογία, η ανάλυση συνεχούς λόγου (και φυσικά η ρητορική).

Ο Crystal παρατηρεί ότι και η πραγματολογία και η σημασιολογία λαμβάνουν υπόψη παρόμοιες έννοιες, όπως τις ειδικές προθέσεις του ομιλητή, τις επιδράσεις του εκφωνήματός του πάνω στους ακροατές, τις επιπτώσεις από τον τρόπο εκφώνησης, και γενικότερα τις γνώσεις, τις δοξασίες και τις προϋποθέσεις που προσδιορίζουν την πραγματικότητα του κόσμου, πάνω στην οποία βασίζονται και οι ομιλητές και οι ακροατές όταν επικοινωνούν αναμεταξύ τους.⁴³ Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η ρητορική ανέκαθεν συγκεντρωνόταν πάνω σε παρόμοια φαινόμενα της γλωσσικής διαδικασίας!

Μια ειδική ανάπτυξη ευριστικών διαδικασιών στον χώρο της πραγματολογίας ανακαλύφθηκε και επικυρώθηκε από τους φιλοσόφους της γλώσσας (Austin και Searle κ.ά.),⁴⁴ όταν στράφηκαν προς τη διεξοδικότερη περιγραφή της καθημερινής χρήσης της γλώσσας ως κατευθυντήριας δύναμης του κοινωνικού γίνεσθαι. Εστίασαν την προσοχή τους στις πράξεις λόγου (speech-acts), που αφορούν τη διαδικασία (κανονιστική και ρυθμιστική κατά τη διαπίστωσή τους ως πρωταρχική γλωσσική λειτουργία) με την οποία θέτει σε εφαρμογή τη διαπροσωπική επικοινωνιακή συναλλαγή. Όπως σημειώνει η Παυλίδου:

«[αποτελεί] τη βασική μονάδα της γλωσσικής επικοινωνίας, χαρακτηρίζεται δηλαδή πάντα από μια επικοινωνιακή πρόθεση, την πρόθεση να γίνουμε αντιληπτοί και κατανοητοί σ' όποιους απευθυνόμαστε. Εφόσον όμως κάθε γλωσσική πράξη (speech-act) αποτελεί γενικότερα μια πράξη χαρακτηρίζεται και από μια γενικότερη πρόθεση, την πρόθεση να επιφέρουμε κάποιο αποτέλεσμα».⁴⁵

43. David Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge University Press, 1987, σ. 120.

44. J.L. Austin, *How to Do Things with Words*, Harvard University Press, 1962 και John Searle, *Speech Acts*, Cambridge University Press, 1969.

45. Θεοδοσία Παυλίδου, «Προσλεκτικοί ενδείκτες στα ελληνικά», *Πρακτικά της 2^{ης} Ετήσιας Συνάντησης του Τμήματος Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, εκδοτικός οίκος Αφοί Κυριακίδη, 1982, σσ. 245-268.

Εξετάζονται με λεπτομέρεια οι διαδικασίες οι οποίες καθορίζουν τα όρια της βασικής ομιλίας, όπως:

- (1) η *εκφωνητική πράξη* (locutionary act): η πράξη τού να εκφωνήσει κανείς τη συγκεκριμένη πρόταση με τη συγκεκριμένη σημασία·
- (2) η *προσλεκτική πράξη* (illocutionary act): ανάλογα με την προσλεκτική σημασία ή την ισχύ που έχει το εκφώνημα, ως «υπόσχεση», «καταγγελία», «παράκληση» κ.τ.λ., ο ομιλητής *έχει κάνει* (δηλ. «λέγοντας» = «κάνοντας») την προσλεκτική πράξη της «υπόσχεσης», «καταγγελίας» κ.τ.λ. και
- (3) η *δια-λεκτική πράξη* (perlocutionary act): τούτη η πράξη αναφέρεται στο αποτέλεσμα που επιδιώκεται από τον ομιλητή με το εκφώνημα αυτό (βλ. Φιλλιπάκη-Warburton, σ. 301).

Μόλις ο ομιλητής εκφράσει ένα εκφώνημα όπως: «Υπόσχομαι να σου επιστρέψω το βιβλίο», έχει επιτελέσει μια πράξη. Ο Austin ονομάζει τέτοιες πράξεις *επιτελεστικές* (performatives). Το κύριο ρήμα που περιγράφει ρητά το είδος της συγκεκριμένης λεκτικής πράξης το ονομάζει *ρητό επιτελεστικό*, το οποίο επιτελείται ως πυρήνας του εκφωνήματος.

Όμως, το αδύναμο σημείο της θεωρίας των πράξεων λόγου παραμένει η αποφυγή του να εξετάζεται προσεκτικότερα η *δια-λεκτική πράξη*. Τούτη η πράξη προφανώς αποτελεί μια σημαντική ιδιότητα που θα πρέπει να καταστεί σοβαρό μέλημα για τον θεωρητικό της ρητορικής. Ξέρουμε άλλωστε να κατανούμε σε βασικές γραμμές την *εκφωνητική* και την *προσλεκτική πράξη* ως μια ειδική διευθέτηση των λέξεων. Αλλά ξέρουμε επίσης ότι συνήθως υπάρχει ή λανθάνει κάποιο κίνητρο όταν εκφέρεται η λεκτική πράξη: είναι προϊόν μιας συγκεκριμένης απόφασης, όπου ο προορισμός της είναι να αναδείξει εν γένει τον τρόπο της στο να πείσει. Πάντως, παραμένει το γεγονός ότι η *δια-λεκτική πράξη* δεν απέχει από το να έχει γνωστική και συγκινησιακή επιρροή (όπως παρατηρούμε και στη ρητορική) όταν προσπαθεί να παρακινήσει τον αποδέκτη να δεχτεί κάτι (π.χ. μια ιδέα, αντίληψη, γνώμη κ.τ.λ.) ή ακόμη να δρα πάνω σε κάτι.

Εάν η θεωρία της πραγματολογίας βρίσκεται αυτή τη στιγμή σε κάπως «καλύτερη μοίρα» (λόγω της συστηματοποίησης των πράξεων λόγου), ένας από τους λόγους είναι ότι οι πραγματολόγοι συγκέντρωσαν την προσοχή τους όχι μόνο στην υπόσταση των γλωσσικών στοιχείων (ως αφηρημένο σύστημα περιγραφής), δηλαδή στο *από τι* συνίστανται αυτά τα στοιχεία, αλλά στο *πώς* συνίστανται αυτά τα στοιχεία, κυρίως στη ζωντανή χρήση της γλώσσας. Ωστόσο, σημειώνω ενδεικτικά ότι η πραγματολογική προσέγγιση πάσχει από δύο

τουλάχιστον περιορισμούς: Από τη μια πλευρά, παραμένει προσηλωμένη στην ατομική έννοια της δράσης, αφήνοντας κατά μέρος προβλήματα που σχετίζονται με στρατηγικές χρήσεις του λόγου σε ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο· από την άλλη, τείνει να μην θίγει το θέμα της ιδεολογικής συνιστώσας, που συμβολοποιείται ειδικότερα όταν διεξάγεται στην κονίστρα της κοινωνικής ή πολιτικής αλληλεπίδρασης και διαπάλης.⁴⁶

Μια σύντομη κειμενική ανάλυση

Για να αποσαφηνίσουμε συνοπτικά τη μεθοδολογία της ρητορικής προσέγγισης, αξετάσουμε ένα απόσπασμα μιας ομιλίας του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, που εκφωνήθηκε στο Σύνταγμα στις 19.3.1989.⁴⁷

Ο αρχηγός της τότε αξιωματικής αντιπολίτευσης εξάπολύει μια σφοδρή επίθεση κατά του τότε πρωθυπουργού, Ανδρέα Παπανδρέου:

«Τον κατηγορώ ότι παραπλάνησε τον ελληνικό λαό με απατηλά συνθήματα και οράματα και καταχράσθηκε την εμπιστοσύνη του (1). Η Αλλαγή που εισήγαγε είναι το κράτος της ανοχής, των κυκλωμάτων, της μίζας και της διαφθοράς (2).

Τον κατηγορώ ότι έφθειρε τη συνείδηση του πολίτη και εκλόνισε την εμπιστοσύνη του στους δημοκρατικούς θεσμούς και στις δημοκρατικές διαδικασίες (3). Του ενστάλαξε την εντύπωση ότι οι πολιτικοί του εκπρόσωποι είναι αντάξιοι της εμπιστοσύνης του (4). Καλλιέργησε ενσυνείδητα την απάθεια και τον κυνισμό (5).

Τον κατηγορώ ότι εβύθισε τη χώρα στα χρέη (6). Με την ανεύθυνη δημοκοπική πολιτική του, τη σπατάλη και τη λεηλασία, εσώρευσε στους ώμους του ελληνικού λαού ένα δημόσιο χρέος που ξεπερνά τα δέκα τρισεκατομμύρια (7). Με τον εξωφρενικό δανεισμό υποθήκευσε το μέλλον του τόπου

46. Βλ. τη μελέτη του Norman Fairclough, *Language and Power*, Longman, 1989, σσ. 6-14.

47. Τούτη η ομιλία έχει εξαιρετική ιστορική σημασία λόγω της πολιτικής έντασης εκείνης της εποχής. Πρέπει να λάβουμε υπόψη το καταστασιακό περιβάλλον της συγκεκριμένης ομιλίας. Εκφωνήθηκε λίγους μήνες πριν από τις εκλογές και σ' εποχή όπου φούντωνε η σκανδαλολογία για την υπόθεση Κοσκωτά. Βλ. τη μελέτη του Κώστα Μπαρούτα, *Η Κραυγή των Ελλήνων: πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις, εκλογική ποίηση, 1821-1989*, Αθήνα: Σαββάλα, 1992, σ. 321 όπου σημειώνει τα εξής: «19 Μαρτίου: Μεγάλη συγκέντρωση της Ν.Δ. στο Σύνταγμα με κύριο σύνθημα: “Κάθαρση” και ομιλητή το Μητσοτάκη. Χιλιάδες πλαστικά σημαίακια, φωτοτιτικά εφέ και βεγγαλικά. Συνθήματα του πλήθους: “Ψηλέ προχώρα, έφτασε η ώρα”, “Μητσοτάκη μες μπροστά, η Ελλάδα σ' το ζητά”».

(8). Κάθε ελληνική οικογένεια χρωστάει σήμερα τριάμισι εκατομμύρια δραχμές (9). Οι οικονομισάριοι εξασφάλισαν πλούτη για τα παιδιά τους και τα εγγόνια τους (10). Αλλά τα δικά σας παιδιά και τα παιδιά των παιδιών σας θα εξακολουθούν να πληρώνουν τα χρέη (11).

Τον κατηγορώ ότι υπονόμεισε τους θεσμούς της δημοκρατίας (12). Τους υποκατέστησε με την κουμπούρα του Τόμπρα και τους παράνομους πομπούς της *Αυριανής* (13). Με τον τραμπουκισμό και τη λάσπη (14). Εγκατέστησε κράτος κοριών, διαρρηκτών, χαφιεδισμού και πολιτικής τρομοκρατίας (15). Μετέβαλε την κρατική τηλεόραση σε ολοκληρωτικό όργανο πλύσεως εγκεφάλου (16).

Τον κατηγορώ ότι εξέθρεψε παρακράτος αυλικών και τραμπούκων (17). Οτι επιχειρεί να πτοήσει τη Δικαιοσύνη και να τρομοκρατήσει τον Τύπο (18). Για να επιβάλει τη συγκάλυψη των σκανδάλων που τον βαρύνουν (19).

Τον κατηγορώ για την έλλειψη ευαισθησίας που διδάσκει με το δικό του παράδειγμα (20). Για την περιφρόνηση στο δημόσιο αίσθημα και το κλίμα ανοχής στη διαφθορά που διαβρώνει την ελληνική κοινωνία και διδάσκει ότι οι πατροπαράδοτες αρχές και αξίες της αποτελούν περιφρονητέο αναχρονισμό (21)...»⁴⁸

Ξεκινάει ο Μητσοτάκης χρησιμοποιώντας το *ρητό επιτελεστικό* εκφώνημα «τον κατηγορώ», που λειτουργεί σε όλο το απόσπασμα εμφαιτικά με το ρητορικό σχήμα το οποίο είναι η *αναφορά*.⁴⁹ Ως κυρίαρχο σχήμα αναφοράς (σαν επωδός), η ισχύς της *προσλεκτικής πράξης* («κατηγορία») επαναλαμβάνεται

48. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι οι κοινωνικοπολιτικές αγκυλώσεις τότε (π.χ. «κυκλώματα», «διαφθορά», «μίζες», «χρέος», «τραμπουκισμοί» κ.τ.λ.) έχουν παραμείνει αναλλοίωτες μέχρι σήμερα στις ομιλίες των αρχηγών των κομμάτων! Για παράδειγμα, η ομιλία του προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ-ΕΚΜ, Αλέξη Τσίπρα, στην προεκλογική συγκέντρωση στη Θεσσαλονίκη στις 15/6/2012 διατυπώνει αρκετές ρητορικές κορόνες. Υπάρχει σπύλωση τύπου *ad hominem*: αποκαλεί τον πρωθυπουργό Α. Σαμαρά και τον αντιπρόεδρο Β. Βενιζέλο της κυβέρνησης συνεργασίας «πλασιέ» της «τρομοκρατίας» της κ. Μέρκελ, «τρόφιμους της Siemens», «μαριονέτες» κι ότι είναι «εξολοθρευτές της μεσαιας τάξης» [βλ. τα *snarlwords*]. Υπόσχεται ότι «τελειώνουμε οριστικά με τις μίζες, με την κλεπτοκρατία. Το κράτος ανήκει στο λαό, όχι στα κόμματα, στα κυκλώματα και στους εργολάβους». Εδώ παρατηρούμε το σχήμα *ad populum*. Χρησιμοποιεί το σχήμα της υπερβολής: «Αυτό θέλουμε; Τους ακραίους στην εξουσία; Την ΕΡΕ του τρίκυκλου και του Γκοτζαμάνη; Να ξαναγυρίσουμε στο '63;». Εδώ ο κ. Τσίπρας αναφέρεται στο ιστορικό γεγονός της πολιτικής δολοφονίας του Γρηγορίου Λαμπράκη από το τότε παρακράτος τον Μάιο του 1963.

49. Αναφορά = επανάληψη της ίδιας λέξης στην αρχική θέση των διαδοχικών προτάσεων ή στίχων.

εντατικά και κλιμακωτά με τη στρατηγική πρόθεση (π.χ. *δια-λεκτική πράξη*) να εξάπτει *παθητικά* τα συναισθήματα του ακροατηρίου. Προφανώς, ο σκοπός του Μητσοτάκη είναι να παίξει τον ρόλο του «δημόσιου κατηγορού». Εξάλλου, συνδέει ρητορικά έναν ψευδοδικανικό λόγο με έναν αρνητικό-επιδεικτικό λόγο: αφενός για να απариθμήσει τα δήθεν παραπτώματα του αντιπάλου του, αφετέρου για να αναμοχλεύσει τα πολιτικά *πάθη* κατά του *ήθους* του. Είναι, ως εκ τούτου, αναπόφευκτο η επικοινωνιακή πράξη να αποφύγει την ορθολογική επιχειρηματολογία. Συνεπώς, η επικοινωνιακή πράξη θα αποτελείται από μια επίθεση αποκάλυπτης σπύλωσης του τύπου *ad hominem*. Τούτος ο τύπος χρησιμοποιείται όταν ο ομιλητής σκοπίμως αποφεύγει να ανασκευάζει είτε τα επιχειρήματα είτε τις θέσεις του αντιπάλου του. Απλώς, όλες του οι ενέργειες κατατείνουν σε έναν σκοπό: να κακολογεί τον χαρακτήρα του αντιπάλου. Είναι, δηλαδή, ο *κοινός τόπος* που προσφέρεται σε ιδιάζουσες περιπτώσεις για μια ενδεικτική καταδίκη ή αποδοκιμασία στον αρνητικό-επιδεικτικό λόγο.

Η *προσλεκτική πράξη* «τον κατηγορώ» συνδέεται με μια σειρά μονοσήμαντων προτάσεων κωδικοποιώντας την αναπαραγωγή καταδικαστικών ενεργειών του πρωθυπουργού: «παραπλάνησε τον ελληνικό λαό» (1), «εβύθισε τη χώρα στα χρέη» (6), «υπονόμευσε τους θεσμούς» (12), «εξέθρεψε παρακράτος αυλικών και τραμπούκων» (17). Έτσι, η συσσώρευση των μειωτικών δηλώσεων αποκρυσταλλώνεται (και κορυφώνεται σε ακραία μορφή) με το αντιληπτό σχήμα της *υπερβολής*. Δεν είναι τυχαίο ότι η χρήση της υπερβολής βρίσκεται σε συνάρτηση με αρκετές φορτισμένες λέξεις (π.χ. *buzzwords* και *προπάντων snarlwords*): «μίζας», «διαφθοράς», «ληηλασία», «κουμπούρα», «κοριών», «χαφιεδισμού», «τραμπούκων» κ.τ.λ. Κατά συνέπεια, η στρατηγική του *λόγου* έγκειται στο να υποδαυλίζει τα ταπεινά αισθήματα του ακροατηρίου παρά να το συγκινεί ορθολογικά, αφού αναπαριστάνεται με το γνωστό ιδίωμα της λαϊκιστικής ρητορείας.

Η μοναδική περίπτωση που ο ομιλητής προσπαθεί να επιχειρηματολογήσει, είναι όταν αναφέρεται στα οικονομικά (6-11). Παρ' όλο που επικαλείται τον *κοινό τόπο* «γεγονότα με στατιστικά», ο ομιλητής, αντί να προβάλλει νηφάλια και απαρασάλευτα τα επιχειρήματα, στρέφεται προς έναν άλλο *κοινό τόπο*: την «αιτία-αποτέλεσμα», που συσχετίζεται με την τακτική της *υπερβολής* και που εκφωνείται δίχως απόδειξη: «Με την ανεύθυνη δημοκοπική πολιτική του, τη σπατάλη και τη ληηλασία, εσώρευσε στους ώμους του ελληνικού λαού ένα δημόσιο χρέος...» (7).⁵⁰ (Σημειώνω ότι τα επίθετα στην πρόταση «ανεύθυνη

50. Μπορεί ο Μητσοτάκης εδώ να έχει δίκιο που θεωρεί δεδομένο ότι η κυβέρνηση του Παπανδρέου έχει πράξει αυτά που αραδιάζει ο ίδιος. Αλλά η «επιχειρηματολογία» του

δημοκοπική πολιτική του...» σε συνδυασμό με τις φορτισμένες λέξεις «σπατάλη» και «ληηλασία» είναι ένα κλασικό παράδειγμα *restitutio principii*). Επίσης, με τον νεολογισμό «οικονομισάριοι» (μια λέξη-snarlword που παραπέμπει στη βεβαρημένη ιδεολογικά λέξη «κομισάριοι») ο ομιλητής σημασιοδοτεί την απληστία των υπαιτιών, υπονοώντας έτσι την αιτία του αποτελέσματος, αν και παραλείπει την οποιαδήποτε στοιχειώδη απόδειξη.

Είναι προφανές ότι η πρόκληση εντυπωσιασμού και η εκλαΐκευση αρνητικών σημάνσεων (ως τακτική *ad populum*), τόσο σε επίπεδο του *πάθους* όσο σε επίπεδο του *λόγου*, χαρακτηρίζουν τη σκοπιμότητα του Μητσοτάκη. Επιπλέον, καταδικάζοντας το *ήθος* του Παπανδρέου, ο Μητσοτάκης αντιπαράβλλει [με μια υπονοούμενη επίκληση, εκεί που στιγματίζει «την έλλειψη ευαισθησίας (20)... (για τις) πατροπαράδοτες αξίες» (21) του αντιπάλου του] το δικό του επιδιωκόμενο «άμεμπτο» *ήθος*.

Αν και χρησιμοποίησα την ομιλία του Μητσοτάκη ως παράδειγμα για την ανάλυσή μου, δεν πρέπει να αγνοήσω το γεγονός ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν εξίσου δεινός λαϊκιστής ρήτορας που επετίθετο με σφοδρότητα κατά του αντιπάλου του τότε! Επίσης, δεν πρέπει να αγνοήσω το γεγονός ότι δυστυχώς οι καταγγελίες του τύπου *ad hominem* δεν έχουν αλλάξει ρότα στην καθημερινή πολιτική διαπάλη. Ο πολιτικός λόγος στην εποχή μας σφύζει από όλους τους επιθετικούς γλωσσικούς τύπους που περιέγραψα προηγουμένως.

Επίλογος

Είναι σημαντικό να επισημάνω ότι η σημασιοδότηση της επικοινωνιακής πράξης ως μιας υπέρτατης σε εμβέλεια κοινωνικής διεργασίας (που είναι και στρατηγική και ιδεολογική συγχρόνως) έγκειται στο γεγονός ότι διαμορφώνεται αυτή καθαυτήν (βάσει της παρακινούμενης οργάνωσης του λόγου) από την επεξεργασία της ρητορικής διατύπωσης. Έτσι όπως έχουν τα πράγματα, η ρητορική θα πρέπει με τα σημερινά δεδομένα, κατά τη γνώμη μου, να κατηγοριοποιείται σε βαθμό όπου τα διακριτικά συστατικά της σημεία να ενισχύουν τη νοηματική προσπέλαση όχι μόνο του επιχειρηματολογικού λόγου, αλλά κυρίως του ιδεολογικού λόγου. Έτσι, η χρήση της ρητορικής πρέπει να ρίξει το βάρος της στο να κατοχυρώσει τα επιμέρους λεκτικά σχήματα με βάση τα τρία είδη του Αριστοτέλη (*ήθος*, *πάθος*, *λόγος*) και ενδεχομένως να αποτελεί εφιαλτήριο στο να αναδειχθεί ως το κατεξοχήν μέσον διαχείρισης των νοημάτων,

παραλείπει απτές αποδείξεις. Όμως, είναι τραγελαφικό το γεγονός ότι και η ΝΔ κατόπιν «εσώρευσε στους ώμους του ελληνικού λαού ένα δημόσιο χρέος» όταν κυβερνούσε!

αφού, όπως φαίνεται, τις γενικές συνθήκες γένεσης και μετάδοσης των νοημάτων τις διακρίνουμε στο πλαίσιο όπου παρουσιάζεται ρητά και αμετάβλητα η επικοινωνιακή πράξη της πανταχού παρούσας πειθούς. Γιατί δεν είναι τίποτε άλλο από μια διευθέτηση των επικοινωνιακών πράξεων που μπορούμε να απομονώσουμε και να περιγράψουμε, τη στιγμή, δηλαδή, που έχουμε συλλάβει ότι προσπαθεί η οποιαδήποτε εκδήλωση της πειθούς να μας επηρεάσει αποφασιστικά, είτε θετικά είτε —κυρίως— αρνητικά. Σε τελευταία ανάλυση να ξέρουμε τέλος πάντων τι μας γίνεται!